

جامع حدیث

اخبار المصطفی، تألیف مجدالدین عبدالسلام بن عبدالله جد ابن تیمیّه (متوفی ۶۵۲)؛ احکام الاحکام، تألیف محمد بن عبدالواحد نقاش؛ الخلاصة فی احادیث الاحکام، تألیف یحیی بن شرف نووی (متوفی ۶۷۶)؛ غایة الاحکام فی احادیث الاحکام، تألیف محب الدین طبری؛ الترغیب و الترهیب، تألیف عبدالعظیم بن عبدالقوی مُذیری شافعی (متوفی ۶۵۶)؛ الالهام باحادیث الاحکام، تألیف محمد بن علی قشیری معروف به ابن دقیق العید (متوفی ۷۰۲)؛ تقریب الاسانید و ترتیب المسانید، تألیف حافظ عراقی (متوفی ۸۰۶)؛ بلوغ المرام من ادلة الاحکام، تألیف ابن حجر عسقلانی (متوفی ۸۵۲)؛ المختصر فی احادیث الاحکام، تألیف یوسف بن عبدالهادی مقدسی (متوفی ۹۰۴)؛ فتح العلام باحادیث الاحکام، تألیف زکریا انصاری (متوفی ۹۲۶)؛ و آثار السنن، تألیف ابوالخیر (متوفی ۱۲۷۸)؛ برای آگاهی بیشتر در این زمینه به معارف، ص ۲۱۳-۲۳۰؛ ابوزهو، ص ۴۳۲-۴۳۳، ۴۴۶-۴۴۷.

برخی از کتابهای «زوائد الحدیث» را هم که در همین دوره تألیف شده‌اند باید از جمله جوامع حدیث شمرد، از جمله ۱) مجمع الزوائد و منبع الفوائد، تألیف نورالدین علی بن ابی بکر هَیَمی (متوفی ۸۰۷)، هیمی که کتابهای متعددی در زمینه «زوائد الحدیث» نوشته است، به درخواست استاد خود زین الدین ابوالفضل عراقی آنها را در یک مجموعه جمع کرد و آن را مجمع الزوائد و منبع الفوائد نامید. این کتاب زوائد مسند احمد، مسند ابویعلی، مسند ابوبکر بزار و معجمهای سه گانه طبرانی را در بر دارد (طحان، ص ۱۰۵-۱۰۶). ۲) إتحاف السادة المتهرة بخیرة بزوائد المسانید العشرة، تألیف شهاب الدین بوضیری (متوفی ۸۴۰) که زوائد مسندهای سلیمان بن داود طایلسی (متوفی ۲۰۴)، حمیدی (متوفی ۲۱۹)، مُسَدِّدین مُسَرِّهَد (متوفی ۲۲۸)، ابن ابی شیهه، اسحاق بن راهویه (متوفی ۲۳۸)، محمد بن یحیی بن ابی عمر (متوفی ۲۴۳)، احمد بن منیع بغوی (متوفی ۲۴۴)، حارث بن ابی اسامه (متوفی ۲۸۲) و ابویعلی موصلی (متوفی ۳۰۷) را در بر دارد (همان، ص ۱۰۵). ۳) المطالب العالیة بزوائد المسانید الثمانية تألیف ابن حجر عسقلانی که زوائد مسندهای طایلسی، حمیدی، ابن ابی عمر، مسدد، احمد بن منیع، ابوبکر بن ابی شعبه، عبد بن حمید و حارث بن ابی اسامه را در بر دارد (ابن حجر عسقلانی، ج ۲، ص ۲۰-۲۱). ۴) جمع الفوائد من جامع الاصول و مجمع الزوائد، تألیف محمد بن محمد بن سلیمان مغربی (متوفی ۱۰۹۴) که جامع احادیث صحیحین، موطأ مالک، سنن اریعه، سنن دارمی، مسند احمد بن حنبل، مسند ابویعلی، مسند بزار و معجمهای سه گانه طبرانی است (کنانی، ص ۱۴۴).

در قرن اخیر در بین اهل سنت جوامع حدیث جدیدی

تدوین شده که از آن جمله است: جامع المسانید تألیف محمد فزاد عبدالباقی که تنظیم جدیدی از صحیح بخاری است. در این کتاب روایات صحیح بخاری بر حسب صحابه طبقه بندی شده و سپس احادیث هریک از مسندها بر حسب ابواب فقهی منظم شده است؛ الجمع بین الصحیحین تألیف یاسر بن ابراهیم سلامه که جامع مختصری است از احادیث متفق بخاری و مسلم (معارف، ص ۱۸۰)؛ زاد المسلم فیما اتفق علیه البخاری و مسلم، تألیف محمد حبیب الله شنفی؛ کفایة المسلم فی الجمع بین صحیحی البخاری و مسلم، تألیف محمد احمد بدوی؛ التاج الجامع للاصول فی احادیث الرسول، تألیف منصور بن علی ناصف الحسینی که جامع صحاح سته به جز سنن ابن ماجه و با حذف مکررات است (ناصر، ج ۱، ص ۱۵-۱۶)؛ المسند الجامع لاحادیث الکتب الستة و مؤلفات اصحابها الاخری و موطأ مالک و مسانید الحمیدی و احمد بن حنبل و عبد بن حمید و سنن الدارمی و صحیح ابن خزيمة، تألیف یسار عواد معروف با همکاری سید ابوالمعاطی محمد نوری، حسن عبدالمنعم حسن شلبی، علی منصور زاملی و محمود محمد خلیل. این کتاب بر اساس شیوه تنظیم مسندها تدوین شده و احادیث هریک از صحابه بر اساس ابواب فقهی مرتب شده است (المسند الجامع، ج ۱، ص ۱۰). روایات این کتاب گزیده‌ای است از احادیث ۲۱ منبع حدیث از جوامع و کتب مهم مقدمان اهل سنت (به همان، ج ۱، ص ۷-۱۰). در این جامع فقط روایات مسند وارد شده و از آوردن روایات مقطوع، مرسل، معلق و روایات مجهول الراوی خودداری شده است (همان، ج ۱، ص ۱۳). این کتاب مجموعاً ۱۷۸۰۲ حدیث دارد. ۲) سیر تدوین جوامع حدیث در میان شیعیان. در بین محدثان شیعه، پیش از پیدایش کتب اریعه، نخستین جوامع حدیث تألیف شد. این کتابها خود بر دو دسته‌اند: دسته‌ای عنوان الجامع (به نجاشی، ص ۶۴-۶۵، ۷۵، ۴۰۵)، الجامع فی انواع الشرائع (همان، ص ۱۳۲)، الجامع فی ابواب الشریعة (همان، ص ۴۹)، الجامع فی الحدیث (آقابزرگ طهرانی، ج ۵، ص ۲۸-۲۹)، الجامع فی الفقه (همان، ج ۵، ص ۳۰) دارند که تعدادشان زیاد است، حتی جامعهای فقهی تألیف شده در این دوره نیز سرشتی حدیثی دارد. دسته دیگر، اگرچه عنوان الجامع ندارند محتوای آنها با کتابهای جامع حدیث یکسان است. از این گونه کتابها گاه با عنوان نوادر، مشیخه و گاه با عناوین خاص، نظیر المحاسن یاد شده است. دلیل این موضوع، گفته نجاشی (ص ۱۵۸) در باره داوود بن کوره قمی است که بر اساس آن، وی نوادر احمد بن محمد بن عیسی و مشیخه حسن بن محبوب را بر اساس ابواب فقه تبویب کرد. از این گفته برمی آید که هر دو کتاب در شمار جوامع اولیه حدیثی بوده‌اند. به نوشته نجاشی

وجود احادیث عالی‌السند در آن و نیز مستند بودن روایات آن، جامعی ممتاز است (ص ۵۴۱-۵۴۲). کتاب من لایحضره الفقیه^۵، تألیف ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی معروف به شیخ صدوق (متوفی ۳۸۱). تهذیب الاحکام^۵، تألیف ابوجعفر محمد بن حسن طوسی معروف به شیخ طوسی (متوفی ۴۶۰) که با هدف رفع ناسازگاریهای احادیث فقهی تألیف شده است (طوسی، ج ۱، ص ۳-۲). این کتاب در واقع شرح روایی رساله فقهی المقنعة نوشته شیخ مفید است. الاستبصار^۵ فیما اختلف من الاخبار، از همو، در زمینه جمع اخبار اختلافی و طریقه جمع بین آنها.

از قرن هفتم تا پایان قرن سیزدهم، به‌ویژه در قرن یازدهم و دوازدهم، با استفاده از منابع حدیثی دوره‌های قبل، جوامع بزرگی فراهم آمد که هریک ویژگیهایی دارد. تألیفات این دوره کمتر عنوان جامع دارند و تنها آثار معدودی با این عنوان معروف شده‌اند. مشهورتر از همه جامع الاخبار تألیف علامه حلی (متوفی ۷۲۶) است (آقابزرگ طهرانی، ج ۵، ص ۳۷) و کتاب دیگر جامع الاخبار فی‌ایضاح الاستبصار تألیف عبداللطیف بن علی بن احمد بن ابی‌جامع عاملی، شاگرد شیخ بهایی، است (همانجا؛ عبدالعزیز طباطبائی، ص ۲۴۰).

جوامع حدیثی این دوره، که بیشتر آنها نامهای خاص دارند، عبارت‌اند از: (۱) الوافی، تألیف مولی محسن فیض کاشانی (متوفی ۱۰۹۱) که جامع اخبار کتب اربعه است با حذف مکررات و ایضاح و تبیین مشکلات آنها. بنابراین، الوافی جامع احادیث فقهی، تاریخی، اعتقادی و اخلاقی است که بر حسب شمارش آقابزرگ طهرانی (ج ۲۵، ص ۱۴) دارای حدود پنجاه هزار حدیث است. (۲) تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة، تألیف محمد بن حسن حرّ عاملی (متوفی ۱۱۰۴)، که به وسائل الشیعة شهرت دارد. این کتاب مشتمل بر احادیث احکام فقهی موجود در کتب اربعه و بیش از هفتاد و چند کتاب حدیثی دیگر است که از حیث اشتغال بر عمده احادیث فقهی شیعی، جامع بی‌نظیری به‌شمار می‌آید. وسائل الشیعة دارای ۳۵۸۵۰ حدیث است و به ترتیب ابواب فقهی، از طهارت تا دیات، منظم شده است (همان، ج ۴، ص ۳۵۲). (۳) بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار، تألیف محمدباقر مجلسی (متوفی ۱۱۱۰)، که مفضل‌ترین جامع حدیثی شیعه است (ص بحار الانوار^۵). (۴) مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، تألیف میرزا حسین نوری (متوفی ۱۳۲۰). این کتاب مستدرک وسائل الشیعة شیخ حرّ عاملی است اما با توجه به حجم احادیث آن و دقتی که در تألیف و تنظیم آن به کار برده شده و نیز دسترسی مؤلف به چند کتاب کهن، یکی از جوامع حدیثی مهم این دوره است. این کتاب نیز همچون وسائل الشیعة بر اساس ابواب

(ص ۷۶)، ابوجعفر برقی به کتاب المحاسن خود، کتابهایی (=بخشهایی) افزود یا از آن کاست، نجاشی برخی از کتابهای (بخشهای) آن را نام برده است. ابن ندیم (ص ۲۷۶-۲۷۷) تعداد کتابهای (بخشهای) المحاسن را هفتاد و چند و به روایتی هشتاد کتاب دانسته است. از کتابهای المحاسن، سیزده کتاب برجایمانده که به چاپ رسیده است.

برخی جوامع حدیث تألیف شده در قرن دوم و سوم عبارت‌اند از: الجامع فی الاحادیث، تألیف احمد بن محمد بن ابی نصر بزنطی^۵؛ الجامع فی الحدیث، تألیف ابوطاهر وراق خضرمی؛ الجامع فی الحدیث، تألیف ابو عبدالله موسی بن قاسم بن معاویه بجلی؛ الجامع فی ابواب الفقه، تألیف ابوالحسن علی بن ابی حمزة بطائنی؛ الجامع فی ابواب الحلال و الحرام یا جامع الشرائع، تألیف ظریف بن ناصح کوفی؛ الجامع الکبیر فی الفقه یا جامع الآثار، تألیف یونس بن عبدالرحمان؛ الجامع فی الفقه، تألیف حسن بن زید بن محمد؛ الجامع فی الفقه، تألیف محمد بن علی بن محبوب؛ الجامع الکبیر فی الفقه و الجامع الصغیر فی الفقه، هر دو تألیف ابراهیم بن محمد ثقفی (ص آقابزرگ طهرانی، ج ۵، ص ۲۷-۳۰، ۶۲، ۶۸-۶۹).

در فاصله قرن چهارم تا ششم نخستین جوامع مهم حدیث شیعه پدید آمد که برخی نام جامع داشتند و برخی مانند کتب اربعه فاقد چنین عنوانی بودند. جز کتب اربعه، که شاخص‌ترین جوامع حدیث این دوره‌اند، بقیه این جوامع از میان رفته‌اند و فقط نام آنها در فهرست‌ها موجود است، نظیر الجامع فی ابواب الشریعة تألیف ابو محمد حسن بن علی الجرجانی (متوفی ۳۴۳)؛ الجامع فی انواع الشرائع تألیف حمّید بن زیاد کوفی (متوفی ۳۱۰)؛ الجامع فی الحدیث تألیف ابو محمد حسن بن احمد بن محمد عسجلی، از معاصران نجاشی؛ الجامع فی الحدیث، تألیف سید شریف حسن بن حمزه (متوفی ۳۵۸)؛ الجامع فی الحدیث، تألیف محمد بن احمد بن یحیی، از مشایخ صدوق که احتمال دارد جامع او همان نوادر الجکّم باشد؛ الجامع فی الحدیث، تألیف ابوجعفر محمد بن حسن بن احمد ولید (متوفی ۳۴۳)؛ الجامع فی الفقه، تألیف ابو عبدالله محمد بن احمد بن عبدالله صفوانی، شاگرد کلینی؛ الجامع فی الاخبار، تألیف ابوالحسن علی بن سعید (متوفی بعد از ۵۸۵)؛ جامع الاحادیث النبویه، تألیف ابو محمد جعفر بن احمد بن علی قمی، از مشایخ شیخ صدوق (ص همان، ج ۵، ص ۲۷-۳۱).

مهم‌ترین و شاخص‌ترین جوامع حدیث شیعه در این دوره کتب اربعه است، مشتمل بر: (۱) کافی^۵، تألیف محمد بن یعقوب کلینی (متوفی ۳۲۹) که از حیث اشتغال بر اقسام احادیث اعتقادی، اخلاقی، آداب و فقهی، نزدیکی عصر مؤلف آن به دوران ائمه و صاحبان اصول و کتب حدیثی اولیه و در نتیجه

جامع حدیث

فقهی تنظیم شده و مشتمل بر ۲۳'۵۱۴ حدیث است (هـ همان، ج ۲۱، ص ۸-۷). (۵) جوامع الکلم، تألیف سید محمد بن شرف الدین مشهور به سید میرزا جزایری، از مشایخ محمد باقر مجلسی. این کتاب مجموع احادیث کتب اربعه و دیگر کتب حدیثی شیعه را، اعم از صحیح و حسن و موثق، دربر دارد و شامل احادیث راجع به اصول دین، تفسیر، آداب، اخلاق و فقه تا باب حج است (همان، ج ۵، ص ۲۵۳-۲۵۴). (۶) عوالم العلوم و المعارف و الاحوال عن الآیات و الاخبار و الاقوال، تألیف عبداللّه بن نورالله بحرانی، از شاگردان محمد باقر مجلسی، که از بحار الانوار مجلسی بسیار مفصل تر است (همان، ج ۱۵، ص ۳۵۶). (۷) الآو فی، تألیف فضلعلی بیکن شاهرودی، از شاگردان مجلسی، که به تعبیر آقابزرگ طهرانی (ج ۲۶، ص ۷۱) به سبب برخورداری از حسن ترتیب به این اسم نامیده شده است. این کتاب تاکنون به چاپ نرسیده است. (۸) الشفاء فی اخبار آل المصطفی، تألیف محمدرضا بن عبدالمطلب تبریزی. آقابزرگ طهرانی (ج ۱۴، ص ۱۹۹-۲۰۰) جلد اول این کتاب را در نجف دیده و آن را دربر دارنده روایات الوافی، بحار الانوار و وسائل الشیعه دانسته که به نحو مطلوبی مرتب شده است. (۹) جامع المعارف و الاحکام، تألیف سید عبداللّه بن محمدرضا شُبّر (متوفی ۱۲۴۲) که به جامع الاحکام هم شهرت دارد و از جوامع مفصل و حاوی احادیث مربوط به اصول دین و احکام فقهی به شمار می رود (هـ همان، ج ۵، ص ۷۱-۷۲). (۱۰) جامع الاحکام و السنن، تألیف محمد بن سلیمان بن زویر خطی سلیمانی (متوفی ۱۱۳۸) که به نوشته آقابزرگ طهرانی (ج ۵، ص ۳۳) نسخه ناقصی از آن به خط مؤلف در کتابخانه سید حسن صدر در کاظمین وجود داشته و بنابر آنچه مؤلف آن در اوایل کتاب یادآور شده، کتاب او دربر دارنده اخبار سنن و احکام شرعی است که از کتابهایی غیر از کتب اربعه فراهم شده است. (۱۱) جامع الاحادیث، تألیف محمد نجف کرمانی مشهدی (متوفی ۱۲۹۲)، از عارفان اخباری مسلک (همان، ج ۵، ص ۳۱).

در دوران معاصر نیز چند کتاب جامع حدیث در میان شیعیان تألیف شده است به این قرار: (۱) الجامع فی الاخبار، تألیف محمدعلی بن محمد حسینی شاه عبدالعظیمی (متوفی ۱۳۳۴؛ همان، ج ۵، ص ۲۷). (۲) جامع احادیث الشیعه فی احکام الشریعه^۵ که زیر نظر آیت الله بروجردی (متوفی ۱۳۴۰ ش) و با همکاری عده ای از شاگردان وی فراهم آمده است. این کتاب آخرین و مفصل ترین جامع حدیثی فقهی شیعه است و در واقع متضمن تنقیح، تهذیب و تکمیل وسائل الشیعه حرّ عاملی است. در این کتاب، احادیث فقهی در حد امکان از منابع کهن استخراج و بدون تقطیع درج

شده است. (۳) کتاب الحیاة، تألیف محمدرضا حکیمی، محمد حکیمی و علی حکیمی که مشتمل بر تنظیم جدید احادیث و آیات در موضوعات اعتقادی، اخلاقی، سیاسی، اقتصادی، تربیتی و اجتماعی است (درباره این کتاب سه بیانات، سال ۱۰، ش ۴-۱).

منابع: آقابزرگ طهرانی؛ ابن اثیر، جامع الاصول فی احادیث الرسول، چاپ عبدالقادر ارناؤوط، بیروت ۱۹۸۳/۱۴۰۳؛ ابن حجر عسقلانی، المطالب العالیة بزوائد المسانید الثمانية، چاپ سعد شری، ریاض ۱۹۹۸/۱۴۱۹؛ ابن کثیر، جامع المسانید و السنن الهادی لاقوم سنن، چاپ عبدالمعطی امین قلجی، بیروت ۱۹۹۴/۱۴۱۵؛ ابن ندیم؛ محمد محمداوزهو، الحدیث و المحدثون، او، عناية الامة الاسلامیة بالسنّة النبویة، قاهره ۱۳۷۸؛ حسین بن مسعود بغوی، مصابیح السنّة، چاپ یوسف عبدالرحمان مرعشلی، محمد سلیم ابراهیم سماره، و جمال حمّدی ذهبی، بیروت ۱۹۸۷/۱۴۰۷؛ بیانات، سال ۱۰، ش ۱ و ۲ (بهار و تابستان ۱۳۸۲)، ش ۳ و ۴ (پاییز و زمستان ۱۳۸۲)؛ محمد عجاج خطیب، اصول الحدیث: علوم و مصطلحه، بیروت ۲۰۰۱/۱۴۲۱؛ محمد بن عبدالله خطیب عمری، مشکاة المصابیح، چاپ محمد ناصرالدین البانی، بیروت ۱۹۸۵/۱۴۰۵؛ خیرالدین زرکلی، الاعلام، بیروت ۱۹۹۹؛ عبدالرحمان بن ابی بکر سیوطی، جمع الجوامع، چاپ خالد عبدالفتاح شبل، بیروت ۲۰۰۰/۱۴۲۱؛ صبحی صالح، علوم الحدیث، دمشق ۱۳۷۹/۱۹۵۹، چاپ افست قم ۱۳۶۳ ش؛ محمد صباغ الحدیث النبوی: مصطلحه، بلاغت، کتب، بیروت ۱۹۹۷/۱۴۱۸؛ حسن صدر، نهاية الدرایة فی شرح الرسالة الموسومة بالجوزة للبیهانی، چاپ ماجد غرباوی، [قم ۱۴۱۳؟]؛ عبدالعزیز طباطبائی، مکتبه العلامة الحلی، قم ۱۴۱۶؛ کاظم طباطبائی، مستندوسی در تاریخ حدیث، قم ۱۳۷۷ ش؛ محمود طحان، اصول التخریج و دراسة الاسانید، ریاض ۱۴۱۲/۱۹۹۱؛ محمد بن حسن طوسی، تهذیب الاحکام، چاپ حسن موسوی خراسان، بیروت ۱۹۸۱/۱۴۰۱؛ نورالدین عتر، منهج النقد فی علوم الحدیث، دمشق ۱۹۸۱/۱۴۰۱؛ محمد بن جعفر کتانی، الرسالة المستنطرة لیبان مشهور کتب السنة المشرقة، کراچی ۱۹۶۰/۱۳۷۹؛ عمر رضا کخاله، معجم المؤلفین، دمشق ۱۹۵۷-۱۹۶۱، چاپ افست بیروت [بی تا]؛ علی بن حسام الدین متقی، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، چاپ محمود عمر دمیاطی، بیروت ۱۹۹۸/۱۴۱۹؛ سعد مرصفی، الفهارس و مکانتها عند المحدثین، کویت ۱۹۸۹/۱۴۰۹؛ یوسف عبدالرحمان مرعشلی، علم فهرسة الحدیث: نشأته، تطوره، اشهر مادون فيه، بیروت ۱۹۸۶/۱۴۰۶؛ المسند الجامع، تألیف بشار عواد معروف و دیگران، ج ۱، بغداد: وزارة الاوقات و الشؤون الدينية، احیاء التراث الاسلامی، ۱۹۸۶/۱۴۰۶؛ مجید معارف، جوامع حدیثی اهل سنت، تهران ۱۳۸۳ ش؛ منصور ناصف، التاج الجامع للاصول فی احادیث الرسول، بیروت: دار الجیل، [بی تا]؛ احمد بن علی نجاشی، فهرست اسماء مصنفی الشیعة المشتهر برجال النجاشی، چاپ موسی شبیری زنجان، قم ۱۴۰۷.